

УДК (UDC) 94(477=411.16)"18/19":305-055.2]:37.014.5
DOI:

‘Numerus Clausus’ for Jews in the Focus of Gender: The Discourse of Imperial Officials of the Kyiv Educational District at the Turn of the 19th–20th Centuries

Oksana Drach¹, Nataliia Tokar²

¹ Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)
e-mail: o.drach@kubg.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7859-3385>

² Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University (Kropyvnytskyi, Ukraine)
e-mail: vega0604@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2263-2338>

ABSTRACT

The purpose of the research paper is to clarify the views of the heads of female (pro)gymnasiums of the Kyiv educational district at the turn of the 19th–20th centuries regarding the restriction of admission of Jewish girls to the institutions, to identify in the correspondence of imperial officials the factors of (in)expediency of the introduction of the ‘*numerus clausus*’, and to establish the discursive image of Jewish students.

Scientific novelty. The work for the first time examines the ideas of the administration of female (pro)gymnasiums in Ukraine regarding the education of Jewish daughters, and establishes the approaches that guided everyday life in the imperial era.

Conclusions. An analysis of the correspondence of the heads of female (pro)gymnasiums of the Kyiv Educational District regarding the restriction of admission of Jewish girls revealed that 37.50% of them unconditionally supported the proposal; 20.83% supported it with a condition; 37.50% did not support it; 4.16% abstained. The heterogeneity of the officials’ perceptions was established: along with (un)hidden anti-Semitism, there were rational assessments, neutral voices, and denials of restrictive initiatives.

Women’s (pro)gymnasiums in Ukraine in the 19th–20th centuries became a space where the imperial policy of discrimination against Jews contradicted the development of educational infrastructure. The ‘*numerus clausus*’ introduced in the male school, when applied to the female school encountered a different reality: without Jewish students, the financial stability of the (pro)gymnasiums was under threat. Local school policy was adjusted to the economic needs of the institutions. The managerial approach of ‘conditional inclusion’ of Jewish daughters combined the approval of the ‘*numerus clausus*’ with attempts to optimize it.

The economic reality of the female school restrained the anti-Semitism of the imperial bureaucracy, but did not eliminate it. Most leaders presented Jewish female students as ‘alien’ and ‘threatening’ to the educational environment. The integration of Jewish women into the gymnasiums was approved through practices of quotas, discipline, and subordination.

In the discourse of officials, women’s (pro)gymnasiums acquired the function of a civilizational agent with the tasks of cultural colonization of the ‘Other’ through Russification. Jewish female students were seen as leaders of change in families and religious communities. Gymnasium education for female applicants financed by private means was transformed into an instrument of the macro-politics of the authorities, combining control over gender roles, cultural identity, and imperial loyalty.

Keywords: ‘*numerus clausus*’, gender, Jews, Jewish female students, imperial officials, women’s (pro)gymnasiums, Kyiv Educational District

Numerus Clausus для євреїв у фокусі гендеру: дискурс імперських чиновників Київського навчального округу на межі 19–20 ст.

Оксана Драч¹, Наталія Токар²

¹ Київський столичний університет імені Бориса Грінченка (Київ, Україна)
e-mail: o.drach@kubg.edu.ua; ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7859-3385>

² Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені В. Винниченка
(Кропивницький, Україна)
e-mail: vega0604@ukr.net; ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2263-2338>

АНОТАЦІЯ

Мета статті з'ясувати погляди керівників жіночих (про)гімназій Київського навчального округу на межі 19-20 ст. щодо обмеження прийому єврейських дівчат до закладів, виявити у листуванні імперських чиновників чинники (не)доцільності упровадження numerus clausus, встановити дискурсивний образ єврейських учениць.

Наукова новизна. У роботі вперше досліджено уявлення адміністрації жіночих (про)гімназій в Україні щодо освіти єврейських доньок, встановлено підходи, якими керувалися у повсякденні імперської доби.

Висновки. Аналіз листування керівників жіночих (про)гімназій Київського навчального округу щодо обмеження вступу єврейських дівчат виявив, що 37,50% безумовно підтримали пропозицію; 20,83% – підтримали з умовою; 37,50% – не підтримали; 4,16% – утрималися. Встановлено гетерогенність уявлень посадовців: разом із (не)прихованим антисемітизмом, наявні раціональні оцінки, нейтральні голоси, заперечення обмежувальних ініціатив.

Жіночі (про)гімназії в Україні межі 19-20 ст. стали простором, де імперська політика дискримінації юдеїв суперечила розвитку освітньої інфраструктури. Numerus clausus чоловічої школи у жіночій нашттовхнувся на іншу реальність: без єврейських учениць фінансова стійкість (про)гімназій була під загрозою. Локальну шкільну політику коригували господарські потреби закладів. Управлінський підхід «умовної інклюзії» доньок євреїв поєднував схвалення numerus clausus із спробами їх оптимізації.

Економічна реальність жіночої школи стримувала антисемітизм імперського чиновництва, але не усувала його. Більшість керівників представили єврейських учениць як «чужих» і «загрозливих» для освітнього середовища. Інтеграцію єврейок до гімназій схвалювали через практики квотування, дисциплінування, субординації.

У дискурсі посадовців жіночі (про)гімназії набули функції цивілізаційного агента із завданнями культурної колонізації «Іншого» через зросійщення. Єврейських учениць розглядали як провідників змін у родинях і релігійних громадах. Гімназійна освіта здобувачок з особистого капіталу перетворювалася на інструмент макрополітики влади, що поєднувала контроль над гендерними ролями, культурною ідентичністю та імперською лояльністю.

Ключові слова: numerus clausus, гендер, євреї, єврейські учениці, імперські чиновники, жіночі (про)гімназії, антисемітизм

Вступ

Нині, в умовах глобального конфлікту між демократією й авторитаризмом, політика ідентичності зосереджена на минулому, а не на майбутньому, а «культурні» війни між державами набувають більшого значення. Особливо гостро таку геополітику відчують держави, які були в сфері впливу Російської імперії. Важливим є переосмислення історії Східної Європи з позиції деколонізації, що актуалізує вивчення імперських патологій щодо національних меншин, зокрема єврейського народу. Науковий пошук скеровано на гендерні й етноконфесійні параметри гімназійної освіти модерної доби в Україні, яку єврейські учениці здобували разом з ученицями-християнками. Вивчення підходів та інструментарію політики шкільного «обрусіння», здійснюваної імперськими урядовцями у підкорених регіонах, набуває актуальності, позаяк уможливорює виявити складники й ідеологеми сучасної експансіоністської політики Російської Федерації.

Мета статті з'ясувати погляди керівників жіночих (про)гімназій Київського навчального округу межі 19-20 ст. щодо обмеження прийому єврейських учениць до закладів, виявити в дискурсі імперських чиновників в Україні чинники й обставини (не)доцільності упровадження *numerus clausus*, встановити дискурсивний образ учениць-єврейок.

Огляд літератури

До історії східноєвропейських євреїв довгого 19 ст. зверталися зарубіжні й українські науковці. Б.Натанс ґрунтовно розглянув період емансипації євреїв пізньоімперської доби, наслідком чого стала когорта нової єврейської інтелігенції, яка сприйняла панівну російську культурну парадигму¹. Праця Ю.Аврутіна поглибила розуміння, що означало «бути євреєм» у Російській імперії². Чинники погіршення становища євреїв в імперській державі після 1881-1882 рр. та реакцію єврейського населення на нову ситуацію розглянуто в роботі А.Полонського³.

Продуктивними стали і підходи локальної історії. Панораму громадського, соціально-політичного та культурного життя єврейської спільноти у Києві представив Н.Меїр⁴. Праці В.Хітерер поглибили розуміння освітніх запитів євреїв Києва з позиції діалогу, хоча і не завжди конструктивного, лідерів єврейських громад і представників міської влади⁵. Складність єврейської модернізації пізньоімперської доби Е.Шайнкер осмислює крізь призму мікроаналізу та гендеру⁶.

¹ Nathan B. *Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*, Berkeley: University of California Press, 2002. 424 p. DOI: <https://doi.org/10.1525/9780520931299>

² Avrutin E.M. *Jews and the imperial state: identification politics in tsarist Russia*. Ithaka; London: Cornell University Press, 2010. 232 p.

³ Polonsky A. Jewish spaces: shtetls and towns in the nineteenth century. In: *The Jews in Poland and Russia: Vol. II: 1881 to 1914*. Liverpool University Press, 2010. P. 162-211. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvv41868.14>

⁴ Меїр Н. Євреї в Києві, 1859-1914. Київ: Дух і Літера, 2016. 416 с.

⁵ Khiterer V. *Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston: Academic Studies Press, 2016. 471 p.; Khiterer V. *How Jews Gained Their Education in Kiev, 1860-1917*. *Polin: Studies in Polish Jewry*. E.R. Adler, A. Polonsky (eds.). 2018. Vol. 30 (1): Jewish Education in Eastern Europe. P. 155-179. DOI: <https://doi.org/10.3828/polin.2018.30.155>

⁶ Schainker E.R. *A Grass Widow in Odessa: Gender and Jewish Law on the Russian Frontier. The Jewish Quarterly Review*. 2019. Vol. 109 (2). P. 233-264. DOI: <https://www.jstor.org/stable/26661656>

Тривалий час на євреїв Східної Європи дивилися через імперські окуляри, і лише в останні роки поширений у західній історіографії концепт «російські євреї» поставлено під сумнів⁷. Так, нову історію єврейського життя у Східній Європі, зокрема в Україні, представив Й. Петровський-Штерн⁸.

Протягом останнього десятиліття значно інтенсифікувалося вивчення соціокультурної історії євреїв України вітчизняними науковцями. Вектор пошуків скеровано на взаємодії влади та єврейських громад в умовах імперського модернізаційного проєкту, співжиття українців і євреїв крізь призму їхнього менталітету й аксіології⁹. Здійснено компаративний аналіз національної політики Російської й Австро-Угорської імперій на Волині та Галичині на початку 20 ст.¹⁰ З'ясовано особливості, напрями та форми культурно-просвітницької діяльності єврейського населення України у регіональному вимірі¹¹. Важливим для розроблення теми стало вивчення дискурсу високопосадовців Російської імперії 1840–1850-х років, а також спроби осмислення історії євреїв імперської доби у фокусі новітніх постколоніальних студій¹².

Сучасні єврейські студії позначені розробленням жіночої тематики. Дослідження історії східноєвропейських євреїв у фокусі гендеру мало інтегрувати нові дані про жінок у наративи минулого, деконструювати старі парадигми та моделі¹³. Вивчення особистого досвіду єврейських дівчат на підставі їхніх еґо-документів поглибило розмаїття освітніх і життєвих траєкторій жіноцтва пізньоїімперської доби¹⁴. З'ясовано значущість гімназійної освіти як

⁷ Осердя східноєвропейської єврейської інтелігенції сформувало перше покоління єврейських інтелектуалів, випускників рабиністичних семінарій та університетів Російської імперії, які обрали інтеграцію в державну імперську культуру, унаслідок чого їх зазвичай називали російськими євреями, навіть попри їхнє українське походження... (Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування. Ужгород: Вид-во Валерія Падяка, 2018. С. 40).

⁸ Петровський-Штерн Й. Штетл. Золота доба єврейського містечка / пер. з англ. Я. Стріхи. Київ: Критика, 2019. 394 с.

⁹ Венгерська В.О. Українці та євреї: як імперії виросували антисемітизм та українофобію. *Запорізькі єврейські читання*. Дніпро: Інститут «Ткума», 2017. С. 13-20.

¹⁰ Haliv M. The national policies of the Russian and Austro-Hungarian empires' in Volhynia and Galicia (at the beginning of the XX century): a comparative analysis. *East European Historical Bulletin*. 2018. № 7. Р. 65-74. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.7.131212>

¹¹ Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти в Київському навчальному окрузі на початку ХХ ст. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2019. Вип. 28 (5). С. 45-79; Васютинська Є.А. Розвиток освіти євреїв на Єлисаветградщині (друга половина ХІХ – початок ХХ століття): дис... д-ра філософії: 011 / Центральноукраїнський державний університет імені В. Винниченка. Кропивницький, 2023. 245 с.; Роечко С.О. Роль приватних навчальних закладів у розвитку освіти євреїв (ХІХ – початок ХХ століття). *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2023. № 209. С. 407-412. DOI: <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2022-1-209-407-412>

¹² Харченко А. Євреї в Російській імперії: що імперська влада знала про своїх підданих? *Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій*. 2022. № 14. С. 65-74. DOI: <https://doi.org/10.15407/mics2022.02.065>; Харченко А. Колоніальний проєкт імперії: держава Романових та її єврейські піддані. *Інтермарум: історія, політика, культура*. 2023. № 13. С. 50-66. DOI: <https://doi.org/10.35433/history.112056>

¹³ Bemporad E., Dynner G. Introduction: Jewish Women in Modern Eastern and East Central Europe. *Jewish History*. 2020. № 33 (1/2). Р. 1. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10835-019-09343-1>.

¹⁴ Manekin R. From Anna Kluger to Sarah Schenirer: Women's Education in Kraków and Its Discontents. *Jewish History*. 2020. № 33 (1/2). Р. 29-59. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10835-019-09348-w>; Drach O. "Childhood Left the Brightest Memories": Early Years Described in the Autobiographies of Jewish Female Students in the Early 20th Century. *Scripta Judaica Cracoviensia*. 2021. № 19. Р. 43-64. DOI: <https://doi.org/10.4467/20843925SJ.21.004.16413>; Drach O. "Efforts and labour defeat all

складника підготовки єврейських доньок модерної доби, а також чинники, що у(не)можливіювали її здобуття¹⁵.

Таким чином, огляд доробку науковців із тематики переконує у відсутності праць із вивчення поглядів імперського чиновництва України щодо освітніх запитів єврейських дівчат на межі 19-20 ст., що й зумовило обраний вектор дослідження.

ОСОБЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛ І РЕЗУЛЬТАТИ ЇХ ПЕРВИННОЇ ОБРОБКИ

Джерелами дослідження слугують матеріали листування голів педагогічних рад¹⁶ (далі – педрада) і начальників жіночих гімназій і прогімназій¹⁷ Київського навчального округу (далі – КНО)¹⁸ щодо однієї з проблем регіону – збільшення контингенту єврейських учениць у закладах¹⁹. Інформаційним приводом став запит керуючого округом графа Мусін-Пушкіна від 4 липня 1898 р. Як виявив аналіз документації, до канцелярії попечителя надійшло 24 відповіді очільників жіночих (про)гімназій регіону. Темпорально листи охоплюють 8 липня – 15 жовтня 1898 р. Вони написані російською мовою, різняться за розміром тексту: від одного абзацу до кількох аркушів. Джерелознавчий аналіз включав процедури верифікації та дискурс-аналіз епістолярію посадовців.

Суб'єктами імперської ситуації є чиновники КНО, які були головами педрад чи начальниками жіночих (про)гімназій у регіоні. Їхні характеристики: за статтю – чоловіки; державні службовці Міністерства народної освіти з чином і вислугою років; за конфесійною належністю – православні. Оскільки імперська держава інституціоналізувала різноманітність своєї території переважно у конфесійних термінах²⁰, то в офіційному дискурсі православ'я в українських губерніях асоціювали з російськістю, католицтво – з польськістю, юдаїзм – з єврейством. При вступі до освітніх закладів фіксували конфесійну належність учениць²¹.

Усі надіслані до канцелярії попечителя КНО листи керівників жіночих (про)гімназій згруповано за результатами їхньої відповіді. Критерієм класифікації емпіричного матеріалу визначено ступінь підтримки посадовцями міністерської пропозиції (обмеження вступу єврейок), що відбувається в межах

resistance”: autobiographies of Jewish female students of the early twentieth century about the path to higher medical education in the Russian Empire. *Journal of Modern Jewish Studies*. 2022. № (4) 22. P. 379-399. DOI: <https://doi.org/10.1080/14725886.2022.2044727>

¹⁵ Драч О., Бабак О. Гімназійна освіта за автобіографіями єврейських дівчат України кінця 19 – початку 20 ст.: мотивація, доступність, значущість. *Емінак*. 2024. № 2 (46). С. 254-274. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.2\(46\).716](https://doi.org/10.33782/eminak2024.2(46).716)

¹⁶ Педагогічна рада жіночої (про)гімназії – колегіальний орган вирішення навчальних і виховних питань; входив всі педагоги закладу. Її головою був директор місцевої чоловічої гімназії чи реального училища, завідувач/інспектор міського училища.

¹⁷ Прогімназія – неповна гімназія, навчання в якій тривало 4 роки. Організовували в містах і містечках, де не було викладачів належної кваліфікації. На початку 20 ст. у КНО майже всі реорганізовані в гімназії.

¹⁸ Включав Київську, Волинську, Подільську, Полтавську та Чернігівську губернії.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України в Києві (ЦДІАК України). Ф. 707. Оп. 149. Спр. 45 «Об установлении в женских гимназиях и прогимназия известного процента воспитанниц из лиц иудейского исповедания», 1 июня 1898. 161 арк.

²⁰ Werth P.W. Imperiology and religion: Some thoughts on a research agenda. In K. Matsuzato (Ed.). *Imperiology: From empirical knowledge to discussing the Russian Empire*. Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University, 2007. P. 67.

²¹ До заяви батьків/опікунів обов'язково додавали метричне свідоцтво дівчини.

такої шкали: безумовна підтримка пропонованого («вельми бажано; необхідно»); підтримка та формулювання конкретної пропозиції («взагалі бажано, але...») і цілковита непідтримка («небажано»). Утримався від відповіді керівник Київської жіночої гімназії при Євангелічно-Лютеранській церкві, мотивуючи другим роком функціонування закладу²². У результаті кваліметричного аналізу встановлено, що 37,50% керівників безумовно підтримали пропозицію; 20,83% – висловили підтримку з певними умовами; 37,50% – не підтримали взагалі; 4,16% – утрималися. За впровадження *numerus clausus* висловилися більше половини посадовців (58,33%).

Подальшим вектором дослідження визначаємо представлений керівниками жіночих (про)гімназій мотиваційний дискурс щодо (не)бажаності обмеження чисельності євреєк серед учениць закладів. У ході текстуального аналізу епістолярію імперських чиновників зважали на: частоту згадок про навчально-виховні негаразди, які пов'язували з єврейськими ученицями; типологію наведених проблемностей; ступінь їхньої доведеності; застосовані щодо євреєк семантичні одиниці.

Як виявило засідання педради Кременчуцької жіночої гімназії 17 серпня 1898 р., в основі дискурсивних стратегій посадовців були чинники обмеження прийому євреїв до чоловічих навчальних закладів, викладені у міністерському циркулярі № 10313 від 6 червня 1887 р., яким було встановлено *numerus clausus* 10% у межах смуги осілості²³. Наведемо підстави, які консервативний дискурс співвідносив з євреями: навчально-педагогічні («труднощі виховного впливу на учнів з євреїв»); морально-виховні («поганий вплив євреїв на учнів-християн»); соціокультурні («освічені євреї шкідливіші для російського суспільства, ніж євреї без середньої освіти»)²⁴. Здійснюючи деконструкцію чиновницьких наративів, зважаємо на окреслені маркери при контекстуалізації (не)явних мотивів, якими посадовці послуговувалися при обґрунтуванні позиції за/проти обмеження числа євреєк у складі гімназійного контингенту.

НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ПІД ЗАГРОЗОЮ?

Жіночі (про)гімназії законодавчо визначені освітніми закладами, призначеними для учениць усіх станів і віросповідань у Російській імперії²⁵. У КНО першою стала жіноча гімназія в Полтаві, відкрита 1860 р. Мету гімназійного навчання ученицям постійно нагадували слова молитви перед уроками – «зрости (розумово і морально) творцю на славу, батькам на втіху, церкві та вітчизні на користь»²⁶. Забезпечити реалізацію завдань жіночих (про)гімназій мали норми

²² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 149. Спр. 45. Арк. 36зв.

²³ *Смуга постійної єврейської осілості* – регіон компактного проживання євреїв у Російській імперії, визначений системою дискримінаційних законодавчих норм, що діяли з 1791 по 1917 р. За його межами проживання (постійне/тимчасове) єврейського населення було дозволено тільки окремим («корисним» з погляду імперської влади) групам євреїв, чий досвід мав слугувати прикладом для наслідування. Губернії КНО входили до її складу, окрім м. Києва.

²⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 149. Спр. 45. Арк. 16.

²⁵ Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения / сост. М. Родевич. Санкт-Петербург: Тип. М.А. Хана. 1884. С. IV.

²⁶ Див. детальніше: Драч О. Поведінка учениць як соціально-виховний засіб: за матеріалами Варшавської жіночої прогімназії початку XX ст. *Київські історичні студії*. 2022. № 2 (15). С. 42. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.24>

освітнього законодавства, чітка організованість навчального процесу, дотримання правил поведінки, нагляд за позашкільним життям вихованок. У щоденній роботі педагогічний персонал закладів послуговувався циркулярами, інструкціями та роз'ясненнями, надісланими з канцелярії попечителя округу. В епістолярії цікавило, які саме складнощі навчального процесу жіночих (про)гімназій очільники пов'язували з єврейськими дівчатами?

Значний контингент єврейок (до 40%)²⁷ серед учениць Кобеляцької жіночої прогімназії (Полтавська губ.), на думку керівника педради А. Фоменка, був обставиною, що порушувала «правильний хід навчання». Він конкретизував твердження фактами відмови учениць-єврейок за релігійними приписами виконувати будь-які завдання по суботах, що збивало заняття в класі, а також невідвідуванням ними закладу на єврейські свята восени та навесні, що змушувало вчителів майже припиняти навчальні заняття на цей час²⁸. Дійсно, невиконання навчальних вимог учителів і пропуски занять ученицями без поважних причин в імперській школі кваліфікували як порушення ними дисциплінарних норм. Поведінку єврейських учениць керівник подає як підставу дезорганізації освітнього процесу в прогімназії, нівелюючи при цьому відповідальність адміністрації з недопущення подібних випадків. Висновок посадовця – «виходило, що єврейські учениці були панівним елементом, що справляло небажане враження на учениць-християнок»²⁹ – взагалі стосувався не заходів щодо виправлення ситуації, а зміщував фокус навчальних проблемностей у площину міжконфесійних відносин в освітньому середовищі.

Важливим маркером жіночої школи була успішність здобувачок, яку постійно контролювали. Саме до навчальних результатів апелює керівник Кобеляцької прогімназії, розвиваючи думку про несприятливий вплив значного контингенту учениць-юдейок для закладу. Єврейські вихованки, за його твердженням, погано володіли російською говіркою та дещо понижували загальний рівень знань учениць з російської мови, оскільки викладачі адаптували програмні вимоги з дисципліни на середній (посильний) рівень класу, отже на єврейських гімназисток³⁰. Наголосимо, що російська мова та література входили до обов'язкового освітнього компоненту жіночої гімназійної освіти, на їх вивчення виділяли 3-4 тижневі години кожного класу³¹.

Чи поодиноким був такий алармістський допис серед начальників освітніх закладів? Як виявив аналіз, подібні нарікання сформулював і голова педради Глухівської жіночої гімназії (Чернігівська губ.). Щодення у закладі виявило значні пропуски навчальних занять єврейськими ученицями («у дні своїх свят»), що порушувало графік освітнього процесу та надто негативно відбивалося на опануванні дисциплін, програма яких передбачала практичні вправи, особливо письмові. Низьку успішність учениць молодших класів з усіх навчальних

²⁷ Наведена в листі цифра є завищеною. У 1899 р. у прогімназії було 21,6% учениць-юдейок. (Див.: Ведомость 2. О числе учащихся в женских гимназиях и прогимназиях к 1 января 1900 г. *Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии женских гимназий, прогимназий и Острожского графа Д.Н. Блудова училища за 1901 год*. Киев: Тип. Кушнарера, 1901. Разд. паг.).

²⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 149. Спр. 45. Арк. 18.

²⁹ Ibid. Арк. 18зв.

³⁰ Ibidem.

³¹ Сборник действующих постановлений и распоряжений... С. 59.

предметів, найбільше російської мови, керівник вбачав у незнанні та невикористанні євреями цієї мови до гімназії³². Про те, що єврейські учениці «були гальмом під час вивчення російської мови» через погане володіння нею, зазначив керівник Крелевецької жіночої прогімназії (Чернігівська губ.)³³. «Переповнення навчального закладу юдейками³⁴... недобре позначається на вивченні рідної мови та правильності літературної вимови», – констатував В. Личак, голова педради Золотоніської жіночої прогімназії (Полтавська губ.)³⁵. Рідною він позначив російську мову, оскільки інших мов, окрім іноземних (французької, німецької), у програмі не було. Ще один факт до тези, що «для значної частини українців – представників управлінської еліти – російська мова ставала якщо й не рідною, то принаймні такою, що давала доступ до влади»³⁶.

Обмеження числа єврейок у закладі сприятливо позначиться на успішності гімназисток, частково на їхній поведінці та здоров'ї, констатував на початку листа директор Полтавської жіночої гімназії І. Марков³⁷. Він визнав труднощі провадження освітньої діяльності через переповненість ученицями (понад 45 осіб) основних і паралельних класів гімназії. Такі умови не забезпечували постійний контроль навчальної роботи гімназисток, оскільки викладачі/вчительки не могли часто опитувати й оцінювати їхні знання відповідними балами у класних журналах. Наслідками цього ставали невчасні заходи батьків з поліпшення успішності доньок, і як підсумок, незадовільні оцінки за чверть і навчальний рік. Підтвердженням негараздів освітнього процесу в закладі І. Марков навів нарікання родителів на слабкість, головний біль їхніх доньок-учениць, які щоденно перебували у нездоровій атмосфері задушливих аудиторій. Розлогий опис навчальних проблемностей він підсумовував: «Зі встановленням відсотку вихованок-єврейок повітря в класних кімнатах нормалізується і благотворно впливатиме на здоров'я учениць»³⁸.

Міркування директора І. Маркова виявляють не лише його позірну службову справність, а й особисту позицію. Керівник Полтавської жіночої гімназії вдався до тенденційних оцінок, пояснюючи умови та результати навчання гімназисток винятково контингентом єврейських учениць. Він свідомо спотворював факти та маскував в емоційно забарвленому описі дійсний етноконфесійний склад учениць, в якому єврейки становили 24,57%³⁹.

Донині важливим складником освітнього простору є прозорість умов вступу до навчальних закладів. До жіночих (про)гімназій приймали за результатами іспитів за курс початкової школи. На екзаменах у дівчат перевіряли вміння читати і писати російською мовою; виконувати арифметичні дії; знання основ Закону Божого. Родини, які визначили метою здобуття донькою гімназійної

³² ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 149. Спр. 45. Арк. 22зв.

³³ Ibid. Арк. 33.

³⁴ Керівник вдається до гіперболізації, оскільки учениці юдейської конфесії становили 25,86% контингенту в 1899 р. (Ведомость 2. *Отчет попечителя Киевского учебного округа... за 1901 г.*).

³⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 149. Спр. 45. Арк. 17.

³⁶ Детальніше див.: Шандра В.С. Мова як засіб формування національної ідентичності. *Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання* / упор. Г. Боряк. Київ: ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2015. С. XV.

³⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 149. Спр. 45. Арк. 26.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ведомость 2. *Отчет попечителя Киевского учебного округа... за 1901 г.*

освіти, спеціально готували їх до вступних іспитів⁴⁰. Важливості підготовка набувала для єврейських доньок, які вдома розмовляли рідною мовою, зростаючи в рамках духовної та соціокультурної етики юдаїзму.

Саме на цьому етапі – вступних іспитів – керівник педради Чернігівської жіночої гімназії вбачав нерівність конкурсних умов для доньок християн та юдеїв. Він констатував відмови у прийомі християнам через преференції нащадкам євреїв, чим обумовив щорічно повторюваний наплив їх до закладу та доцільність обмежень. «Євреї мали можливість краще підготувати до конкурсних випробувань своїх дітей, оскільки вони не складали іспит із Закону Божого, одного з найважчих предметів гімназійного курсу. Вступивши до гімназії і маючи більше часу для опанування інших предметів, вихованки-юдейки перебувають ніби в привілейованому становищі щодо вихованок християнських віросповідань, від яких вивчення Закону Божого потребує чималих зусиль і часу»⁴¹.

Логіка посадовця щодо витоків ускладнень у закладі тримається наріжних принципів імперської ієрархізованої конфесійної політики, де православ'я розглядали як державну та панівну релігію, а інші конфесії – як «іновірні» – потенційно нелояльні до режиму. Будь-які явища/дії з порушення усталеного релігійно-суспільного порядку чиновники-консерватори в Україні сприймали як зазіхання на соціальну стабільність. Вочевидь така орієнтація визначала управлінські підходи голови педради Чернігівської жіночої гімназії та взаємини у колективі. В листі попечителю округу він інтерпретував ситуацію упереджено, перебільшив частку єврейських дівчат у закладі, яка в дійсності становила 12,92%⁴².

Водночас, зазначена проблема – нерівності умов вступу претенденток до закладів – була не уявною, а реальною. Керівник Сосницької жіночої прогімназії (Чернігівська губ.) відверто зазначив у листі попечителю округу, що, «незважаючи на суворіший відбір на вступних іспитах», єврейки становили понад 20% усіх учениць⁴³. Про ускладнення при прийомі до жіночих гімназій Російської імперії свідчать їхні випускниці в автобіографіях⁴⁴. Для батьків-євреїв вчителька набувала авторитетності в разі успішного складання доньками вступних випробувань до гімназії⁴⁵.

Отже, добір аргументів і логіка суджень керівників жіночих (про)гімназій свідчать про поверхневу обізнаність з навчальними проблемами, що належали до компетенції головної доглядачки. Більш показовим є формально-змістовий спосіб представлення службової інформації попечителю КНО. Семантичний аналіз епістолярію демонструє, що «іншування» єврейських учениць здійснювалося через конфесійні (юдейки) та мовні (недостатнє володіння російською) маркери. Їх супроводжували гіперболи про «надмірне число» учениць-єврейок та алармістські оцінки, що створювали образ проблемного освітнього середовища. У заувагах чиновників виявляються етноконфесійні

⁴⁰ Детальніше про підготовку єврейських дівчат до вступних іспитів див.: Драч О., Бабак О. Гімназійна освіта за автобіографіями єврейських дівчат... С. 264-265.

⁴¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 149. Спр. 45. Арк. 9-9зв.

⁴² Ведомость 2. Отчет попечителя Киевского учебного округа... за 1901 г.

⁴³ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 149. Спр. 45. Арк. 7.

⁴⁴ Детальніше про труднощі вступу єврейок до закладів освіти див.: Drach O. "Efforts and labour defeat all resistance"... Р. 384-389.

⁴⁵ Іваненко О. Єврейська громада та розвиток освіти... С. 69.

упередженнях щодо юдеїв, що свідчать про (не)приховану дискримінацію єврейських учениць.

Чи здійсненні виховні завдання?

Жіноча (про)гімназія – освітній заклад, де дівчат навчали через виховання та прищеплювали до основ суспільного співжиття. Освітнє середовище ґрунтувалося на правильному учительському вихованні та відносинах між ученицями й педагогами⁴⁶. Новоприбулих до (про)гімназії дівчаток привчали до чистоти й охайності, пристойності та ввічливості. Зовнішній прояв вихованості позначав моральність учениці. В епістолярії керівників жіночих (про)гімназій виокремимо обставини та ситуації виховних практик, які вони пов'язували з єврейськими ученицями.

Виразно антисемітську позицію у діловодній кореспонденції засвідчив начальник Білоцерківської жіночої гімназії М. Пересветов. У листі до попечителя КНО він повторно звернув увагу на «небажане» збільшення єврейських учениць у регіоні. Цитований нижче фрагмент із його рапорту демонструє характерну для імперського консерватизму риторику нетерпимості щодо юдеїв. «Освітні заклади, де піклування про вихованість і моральність учениць має бути більш пильним, ніж у чоловічих, не позбавлені згубного переповнення їх жидівським⁴⁷ елементом... За ними вже зовсім немає місця християнкам. У жіночій гімназії поширюються такі провини як пропажа речей, фальшування оцінок та інші. А вже про вплив гімназії на домашнє і взагалі позакласне життя учениці-єврейки здебільшого й не варто і думати»⁴⁸.

Маркер моральності у сфері жіночої освіти слугував для консервативних кіл одним із головних інструментів критики поступу емансипації в державі, який М. Пересветов принагідно використав задля переконливості власних тверджень у кореспонденції з попечителем, акцентуючи на «небезпеці» розширення присутності єврейських учениць в освітньому середовищі. Алармістський тон його епістолярію підкріплено посиленнями на конфесійний чинник (уявну другорядність дівчат-християнок), детермінацію ювенальної девіації серед учениць, а також апеляціями до стійких сімейно-ціннісних традицій євреїв. Характерна для таких «інтелігентних юдофобів» (визначення О. Кістяківського)⁴⁹ система уявлень про євреїв як соціально та культурно небезпечних «Інших» стала ідейним підґрунтям єврейських погромів в Україні навесні 1881 р.⁵⁰

Проблемні аспекти виховного середовища жіночих (про)гімназій зумовлені присутністю в них єврейських учениць, відзначили й інші керівники. Зміст окремих висловлювань засвідчує, що адресанти розглядали таку оцінку як цілком очевидну, не ґребували калькою з нормативів щодо обмеження учнів-юдеїв у чоловічій школі. Характерними у цьому контексті є наведені цитати:

⁴⁶ Сборник действующих постановлений и распоряжений... С. 191.

⁴⁷ Єдиний керівник, який у службовій документації вжив зневажливо забарвлене в російській мові означення «жид» щодо євреїв.

⁴⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 149. Спр. 45. Арк. Ззв.–4.

⁴⁹ Для розуміння настроїв посадовців користуємося сентенціями з его-документу очевидця подій, професора кримінального права Університету Св. Володимира О.Ф. Кістяківського (1833-1885).

⁵⁰ Кістяківський О.Ф. Щоденник (1874-1885). У двох томах. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 2. (1880-1885). С. 345.

«...вихованки-єврейки, особливо коли їх багато у закладі, шкідливо впливають на моральність вихованок християнських сповідань» (керівник Чернігівської гімназії); «єврейські учениці становлять тягар для навчального закладу своїми звичками, які не піддаються навчально-виховному впливу» (керівник Прилуцької гімназії)⁵¹. Не вельми добре схарактеризував особистісний потенціал єврейок і керівник Глухівської жіночої гімназії. «У виховному аспекті учениці-єврейки представляють елемент небажаний. Більшість з них мало сумлінні в дисциплінарному відношенні, складно піддаються вимогам гімназійного розпорядку і виховному впливу»⁵².

Нарікання керівників опосередковано засвідчують, що педагогічним колективам (про)гімназій доводилося докласти зусиль задля адаптаційного «перевиховання» єврейських учениць за канonom гімназійного середовища, інокультурного для них. Подібна необхідність створювала додаткове навантаження на виховний персонал закладів, укомплектований винятково жінками з низьким рівнем оплати праці⁵³, що зумовлювало їхнє невдоволення. Так, директор І. Марков у листі до попечителя округу посилався на спостереження класних доглядачок Полтавської гімназії, що «вихованки-єврейки безсумнівно понижували дисципліну в класі, оскільки під час єврейських свят у всіх аудиторіях гімназії панувала тиша»⁵⁴.

У цьому контексті голова педради Роменської жіночої гімназії (Полтавська губ.) запропонував, на його думку, дієвий спосіб зменшення труднощів службового персоналу, пов'язаних з адаптацією єврейських учениць у закладах. Посадовець рекомендував не лише обмежити їхній прийом за аналогією чоловічих гімназій, що, на його переконання, покращить склад учениць, «але й надавати перевагу донькам тих євреїв, на яких можна покладатися, що їхні діти і поза закладом перебуватимуть під правильним домашнім наглядом»⁵⁵.

Виявлений підхід «уважного добору» єврейських доньок на етапі вступу до (про)гімназії був не поодиноким явищем серед керівників закладів. У наведеній пропозиції він набув форм модифікованої «фільтрації» контингенту вступниць-єврейок за соціальним становищем їхніх батьків і засадами сімейного укладу. Упереджене ставлення гімназійної адміністрації до морально-виховного потенціалу єврейських родин засвідчено у тогочасній літературі⁵⁶.

На тлі виразних «антисемітських інстинктів»⁵⁷, виявлених у діловій кореспонденції керівників жіночих (про)гімназій, частина з них, утім, обрала більш прагматичну стратегію. У своїх поданнях попечителю округу вони намагалися продемонструвати успішність виховної роботи підлеглих, акцентуючи на позитивних результатах соціалізації учениць-єврейок. Про це відверто зазначив керівник педради Кременчуцької жіночої гімназії, долучивши нотатки із протоколу її засідання. «Наявність великої чисельності єврейок серед учениць завдає педагогічному персоналу багато клопоту і труднощів у боротьбі з

⁵¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 149. Спр. 45. Арк. 9зв., 6.

⁵² Ibid. Арк. 22зв.

⁵³ Оплата праці класних доглядачок становила 300 руб на рік.

⁵⁴ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 149. Спр. 45. Арк. 26.

⁵⁵ Ibid. Арк. 11-11зв.

⁵⁶ *Пиллер О.* Итоги женского образования в России и его задачи. Санкт-Петербург: Тип. Тренке и Фюсно, 1888. С. 35, 53, 58, 96, 99.

⁵⁷ *Кістяківський О.Ф.* Щоденник... С. 359.

проявами невігластва, грубості, неохайності, обману, особливо у молодших класах; однак, енергійні виховні заходи не проходили без успіху»⁵⁸.

У документі також зазначалося, що в освітній практиці закладу не було випадків, «які свідчили про поганий вплив єврейських учениць на християнок», натомість визнавалося, що «гуртки єврейок відокремлювалися і трималися осторонь вихованок інших сповідань»⁵⁹. Таким чином, педагоги Кременчуцької жіночої гімназії визнали факт дистанціювання єврейських учениць в освітньому середовищі, що службовці закладу сприймали як звичну норму щодення.

Найбільш розгорнуту характеристику єврейських гімназисток, покликану засвідчити успішність навчально-виховної роботи очолюваної ним інституції, навів директор І.Марков. «Єврейські вихованки Полтавської гімназії вирізняються вельми хорошими моральністю та звичаями. Усі говорять правильною російською мовою, цілком засвоїли російські звички і перебувають у товариських стосунках з російськими⁶⁰ вихованками; матері багатьох скінчили гімназію; жодна вихованка-єврейка не вчинила серйозної провини; класні доглядачки не помічали в них прагнення до відокремленості, усі вихованки юдейського сповідання присутні на спільній молитві, а після скінчення закладу іноді навертаються в православ'я»⁶¹.

У цитованому фрагменті листа директор прагне створити перед попечителем КНО ідеалізоване уявлення дієвості зросійщення єврейських дівчат у найбільшій жіночій гімназії регіону. Його риторика ґрунтується на принципі патронату, що підкреслює підлеглу лояльність службовців і вихованок («Своїх»), до кола яких контекстуально включено і соціалізованих учениць-єврейок (полтавські єврейки кращі, бо вони вже «Інші»). Підтекстом листа посадовця І.Маркова є угодовницька позиція балансування між вертикаллю імперської адміністративної субординації, що трималася на «інстинкті» вислужитися перед вищим за рангом і вимагала лояльності до заходів державної політики, та горизонталлю місцевих соціальних зв'язків, які зобов'язували директора враховувати інтереси та прохання авторитетних осіб, серед яких були і представники єврейської громади.

Українською лаконічно заперечив стереотипи негативного впливу єврейських вихованок керівник педради Переяславської жіночої гімназії В.Чепіга: «Маю честь доповісти протягом моєї 24-річної служби в місті Переяслав не спостерігалося шкідливого впливу єврейок на православних учениць»⁶². Конструктивна риторика посадовця зумовлена не стільки відсутністю упереджень щодо юдеїв, скільки прагматизмом пристосування до місцевих обставин і поточної фінансово-господарської ситуації, про що далі буде.

ГЕНДЕР У ДИСКУРСІ КЕРІВНИКІВ

Директор Полтавської жіночої гімназії не був поодиноким у розумінні значущості локальних соціальних наслідків здобуття гімназійної освіти єврейськими доньками.

⁵⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 149. Спр. 45. Арк. 16-16зв.

⁵⁹ Ibidem.

⁶⁰ Так директор називає дівчат православної конфесії, в основному українок, які проживали у Полтавській губернії.

⁶¹ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 149. Спр. 45. Арк. 26а.

⁶² Ibid. Арк. 32зв.

Розглянемо приклади дискурсивних практик імперського самоствердження та колоніальної маргіналізації євреїв в Україні через використання культурного потенціалу генерацій єврейських дівчат. Наведемо кілька показових відповідей начальників, чиє «категорично проти» було супроводжене виразними гендерними рефлексіями щодо значення шкільного досвіду єврейських дівчат в імперських (про)гімназіях, як інструменту впливу на «Іншого».

Дискурсивна стратегія заперечення обмежень прийому учениць-єврейок у листах начальників жіночих прогімназій у Златополі та Немирові реалізується через свідоме нівелювання щоденних проблемностей шкільного життя та проєкцію його результатів у площину макрополітичного виміру. Завдання жіночої освіти в регіоні ці посадовці співвідносили з політичною та культурно-цивілізаційною місією Російської імперії, що прагнула консолідувати периферійні громади «Інших» (юдеїв) шляхом освітньої русифікації. Саме у цьому ключі варто розглядати позицію начальника Златопільської жіночої прогімназії М. Чернушевича. «Навчання єврейок у російських школах має величезне значення задля їхньої русифікації («obrusenie») і внесення світла в темні єврейські сім'ї, пройняті вченням Талмуду. ...Не може не позначитися вплив російської школи на ученицю... Навчальні заклади Південно-Західного краю, де саме і слід дбати про збільшення числа учениць у них з метою русифікації («obrusenie») краю»⁶³.

Як бачимо, керівник закладу виразно усвідомлював політичний зміст завдань регіональної шкільної політики щодо єврейських дівчат – їхня акультурація через освіту в державних навчальних закладах і подальше впровадження єврейського населення у рамки імперського культурного коду, «яке мало гордитись тим, що вони є російськими суб'єктами»⁶⁴.

Вочевидь, вищезазначену імперську позицію поділяв і начальник Немирівської жіночої прогімназії Т. Тихомиров. «Встановлювати в жіночих (про)гімназіях певний відсоток вихованок з юдеїв – значить перешкоджати прагненню євреїв навчати своїх дочок. Такий захід не буде корисним. Навпаки, чим більше єврейок отримуватимуть освіту, тим більше вони, як матері, сприятимуть пом'якшенню відокремленості серед єврейської маси, отже, й асимілюванню євреїв з корінним російським населенням»⁶⁵. Очевидно, що імперські посадовці концептуалізували акультурацію єврейських школярок як одновимірний процес засвоєння ними вищої – «державної» (російської) – культури при поступовій втраті власної етноконфесійної ідентичності.

Подібна риторика простежується і в ухвалах педради Кременчуцької жіночої гімназії, яка, послуговуючись підходом соціального утилітаризму, підкреслила позитивні громадські наслідки підготовки юдейок в імперській середній школі. «Освічені єврейки виявляли свою діяльність серед своїх же єврейських родин, вони приносять пряму користь... поширенням більш тверезих переконань і ушляхетнених звичаїв»⁶⁶.

Загалом, поділяючи поширену ідею про благотворний вплив освіченої жінки на власну сім'ю та суспільство, у ставленні до учениць-єврейок керівники жіночих навчальних закладів демонстрували позицію субалтерності. Єврейська

⁶³ Ibid. Арк. 12.

⁶⁴ Томпсон Е.М. Трубадури імперії... С. 311.

⁶⁵ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 149. Спр. 45. Арк. 23зв.

⁶⁶ Ibid. Арк. 16зв.

жінка в їхньому розумінні набувала агентності винятково крізь призму гендерно зумовленої функціональної ролі – родинно-виховної та культурно-цивілізаційної. Прагматизм контрольованих «корисних» наслідків гімназійної освіти доньок юдеїв включав їхню подальшу місію освіченого материнства за суспільно схвалюваним зразком, а також – поступову інтеграцію юдейського населення до імперського соціального життя. Таку інтеграцію розуміли як «релігійну емансипацію» через ідентифікацію та/або акультурацію у рамках «російського цивілізаційного проекту».

«NON OLET»: ФІНАНСОВО-ГОСПОДАРСЬКІ МІРКУВАННЯ

Основний масив чиновників (77,77%), які не підтримали пропозицію обмеження числа єврейських учениць у жіночій середній школі, обґрунтували свою позицію («небажано») фінансово-господарськими міркуваннями. Розглянемо наведені ними аргументи, починаючи з позиції керівників Полтавської губернії, де на той час функціонувало 10 жіночих (про)гімназій – найбільша кількість у КНО.

Голова педради Зіньківської жіночої прогімназії К. Зеров⁶⁷ відверто визнав, що оплата за навчання, яка надходила від батьків/родин учениць, становила одне з головних джерел фінансування жіночої школи. Встановлення *numerus clausus* для прийому єврейок спричинить зменшення числа вихованок і, відповідно, погіршить матеріальне становище освітнього закладу, тому, на його думку, нині «навіть чи бажане»⁶⁸. Аналогічної позиції дотримувалася й адміністрація Кременчуцької жіночої гімназії. Попри розлогі навчально-виховні міркування, ухвала педради закладу містила чіткий висновок: «Запровадження певного відсотку для єврейок у закладі не бажано»⁶⁹.

Про критичні фінансові наслідки скорочення контингенту єврейських учениць зазначив і голова педради Хорольської жіночої прогімназії⁷⁰. Мова йшла про освітні заклади, засновниками яких були органи місцевого самоврядування – повітові/губернські земства та міські громади, що виділяли на освітні потреби обмежені асигнування.

Більш розлого деталізував ситуацію щодо фінансування жіночої середньої освіти з місцевих бюджетів керівник Переяславської жіночої гімназії. Він відверто констатував, що приблизно половину гімназисток становили єврейські дівчата, тому обмеження їхнього вступу неминуче призведе до скорочення надходжень від оплати навчання, що зменшить кошти закладу. У такому разі, утримання жіночої гімназії створить додаткове навантаження на міську скарбницю («впаде тягарем на місто»), яка і без того мала вкрай обмежені ресурси. Керівник наполягав на «не встановленні відсотка єврейок», зважаючи також на плани зведення будівлі жіночої гімназії та потребу залучення коштів для цього⁷¹.

Фактично четверо керівників жіночих освітніх закладів Полтавської губернії, де органи місцевого самоврядування (губернські/повітові земства та міські

⁶⁷ Зеров Костянтин Іраклійович (1860-1940) – український педагог, випускник Глухівського вчительського інституту, інспектор народних училищ; у шлюбі мав 11 дітей, батько братів Зерових.

⁶⁸ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 149. Спр. 45. Арк. 10.

⁶⁹ Ibid. Арк. 163в.

⁷⁰ Ibid. Арк. 25.

⁷¹ Ibid. Арк. 32.

думи) уже мали понад 25-річний досвід діяльності, а відтак усталені традиції опікуваннями освітніми потребами громад, без жодних сентиментів вказали важливим джерелом наповнення шкільних бюджетів – кошти, що надходили від оплати за навчання гімназисток. Чиновники не приховували і того, що саме єврейські дівчата формували когорту потенційних учениць закладів.

Очевидно, що попечительські ради жіночих (про)гімназій, до компетенції яких входили питання матеріального забезпечення та господарського впорядкування закладів, не завжди проявляли належну активність у пошуку та залученні фінансових ресурсів⁷². Ця ділянка роботи вимагала значних зусиль і постійного особистого залучення, що ускладнювалося наявністю кількох центрів влади і впливу у жіночих (про)гімназіях – навчальної (голова педагогічної ради, начальник/начальниця (про)гімназії), фінансової (голова попечительської ради) та виховної (головна наглядачка), що нерідко зумовлювало змагання та конкурентні відносини між ними. Давалася взнаки і персоналізована природа попечительської та благодійницької роботи у сфері освіти, яка трималася на відданих справі особистостях і посилювалася лише за наявності непересічних громадських лідерів, поява яких у повітових містах і містечках регіону лишалася радше винятком, ніж правилом.

Перейдемо до аналізу економічного складника аргументації чиновників Київської губернії, де функціонувало 6 жіночих (про)гімназій. Начальник Златопільської жіночої прогімназії, який першим реченням листа задекларував позицію – «категорично проти» обмеження учениць-єврейок, серед низки міркувань наголосив на вагомій ролі єврейського населення у функціонуванні жіночих навчальних закладів регіону⁷³. У своїй оцінці посадовець враховував реальний соціально-економічний контекст життя міста, населення якого на понад 82% складали євреї⁷⁴.

Щодо освітніх інституцій Києва, то керівник педради жіночої гімназії О. Дучинської – приватного закладу, що функціонував винятково за рахунок оплати за навчання, висловився вкрай лаконічно: «Не можливо зменшити відсоток вихованок юдейського сповідання»⁷⁵. Подібну позицію поділяв голова педради Київської жіночої гімназії А. Бейтель, який спрогнозував очевидні фінансові наслідки запровадження обмежень – зменшення і без того недостатніх матеріальних ресурсів навчального закладу. У зв'язку з цим він наголосив, що для приватних освітніх інституцій такий захід є «небажаним»⁷⁶.

У діловодному листуванні з попечителем КНО керівники жіночих (про)гімназій, які підтримали обмеження прийому єврейок, не оминули увагою фінансово-господарський аспект функціонування жіночої освіти. Вони висловили конкретні побажання щодо оптимізації умов такого рішення. Таку позицію поділяли керівники освітніх закладів Полтавської губернії (Кобеляцька прогімназія; Лубенська гімназія) та Чернігівської губернії (Новозибківська гімназія).

Голова педради Кобеляцької жіночої прогімназії після викладу фактів, обумовлених чисельністю єврейських учениць, у завершальній частині листа

⁷² Сборник действующих постановлений и распоряжений... С. 22.

⁷³ Ibid. Арк. 12.

⁷⁴ Ibid. Арк. 51.

⁷⁵ Ibid. Арк. 28.

⁷⁶ Ibid. Арк. 29.

звернув увагу на фінансово-господарський аспект функціонування жіночої школи. Він стверджував, що обмеження вступу єврейок зменшить грошові надходження до бюджету закладів, отже – і їх прибутковість. Посадовець спрогнозував і подальші (вкрай небажані) наслідки мінімізації фінансування, зокрема, зменшення заробітної платні вчителів, закупівлі навчальних посібників тощо⁷⁷.

З метою посилення аргументації керівник Новозибківської жіночої гімназії навів дохідні статті бюджету, що підтверджували факт утримання освітнього закладу коштом оплати за навчання. За його даними, джерелами фінансування гімназії були: видатки з державної скарбниці – 1000 руб, з міської скарбниці – 1 120 руб, від земства – 2 825 руб, тоді як надходження від оплати за навчання (так звані «спеціальні кошти») становили 8 743 руб. У пояснювальній частині керівник підкреслив: «Завдяки збільшенню спеціальних коштів, попечительська рада за порівняно короткий час визнала можливим збільшити погодинну оплату, поповнити бібліотеку, забезпечити навчальними посібниками навчально-допоміжні кабінети гімназії, а в наступному році має розпочати прибудову до приміщення гімназії»⁷⁸.

Керівники Кобеляцької та Новозибківської жіночих (про)гімназій виявили однаковість у прагненні не допустити згортання досягнень у розвитку матеріально-господарського забезпечення освітнього процесу. Оптимальним шляхом, на їхню думку, було надання педрадам права ухвалювати рішення щодо кількості учениць-єврейок, зважаючи на конкретні обставини у закладах. Як зазначалося в листі керівника Кобеляцької прогімназії: «Дозволити педрадам відступати від встановленого відсотку, тобто приймати більше учениць-єврейок, якщо в навчальному закладі наявні вільні вакансії»⁷⁹. Подібний підхід простежується і в позиції керівника Новозибківської жіночої гімназії, який висловився: «Бажано обмежити прийом єврейських учениць, але з таким розрахунком, щоб це не позначилося б надто чутливо на спеціальних коштах гімназії»⁸⁰.

Голова педради Лубенської жіночої гімназії, не вдаючись до зайвої деталізації, висловив аналогічно прагматичну позицію. Оскільки $\frac{3}{4}$ грошових надходжень закладу становила плата за навчання, він пропонував установити 20% *numerus clausus* для учениць-єврейок, наголошуючи, що рівень 10% суттєво позначиться на фінансовій стабільності гімназії⁸¹.

Інший підхід до фінансово-господарського аспекту функціонування жіночих навчальних закладів продемонстрував керівник Київської міністерської жіночої гімназії О. Попов. Він розглядав проблему формування учнівського контингенту у фокусі імперських стратегій контролю та концентрації ресурсів у підвладних регіонах. Посадовець не схвалював будь-які преференції єврейським ученицям, поділяючи державну дискримінаційну політику щодо євреїв. «Сила капіталу, згуртованості і солідарності інтересів єврейського населення... настільки очевидні, що лишається бажати, щоб і в жіночих гімназіях Південно-Західного

⁷⁷ ЦДІАК України. Ф. 707. Оп. 149. Спр. 45. Арк. 19.

⁷⁸ Ibid. Арк. 34зв.

⁷⁹ Ibid. Арк. 19зв.

⁸⁰ Ibid. Арк. 37.

⁸¹ Ibid. Арк. 8.

краю... була запроваджена відсоткова норма єврейських учениць»⁸². Як бачимо, наявність фінансових ресурсів у підприємливого єврейського населення, а також усталені форми його етноконфесійної солідарності викликали настороженість серед імперських чиновників.

Ураховуючи, що антисемітські упередження були поширеним явищем серед значної частини імперської адміністрації, можна констатувати, що листи окремих керівників жіночих (про)гімназій засвідчують розмежування практичних інтересів очолюваного закладу та їхню особисту позицію з «єврейського питання». Утилітарно-прагматичні міркування керівництва, зафіксовані у листуванні, фактично застерігали від необдуманого поширення на жіночу школу *numerus clausus* чоловічих закладів, що перебували на державному фінансуванні.

Аналогічна позиція відображена і в поданні попечителя КНО до Міністерства народної освіти. У документі зазначалося, що бажано встановити однакові умови прийому єврейські учениць до жіночих навчальних закладів, як і до чоловічих. Водночас, з огляду на фінансово-господарські обставини функціонування жіночих (про)гімназій, пропонувалося запровадити для них *numerus clausus* на рівні 20% від загального числа учениць. Виняток становила Київська міністерська жіноча гімназія, в якій передбачалося обмеження контингенту єврейок 5%⁸³.

ВИСНОВКИ

Вивчення епістолярію чиновників КНО засвідчило, що жіночі (про)гімназії межі 19-20 ст. стали простором, де імперська політика дискримінації юдеїв суперечила місцевим інтересам розвитку громадської інфраструктури. Апробований у чоловічій школі механізм *numerus clausus*, у жіночій наштотхнувся на іншу реальність: без єврейських учениць функціонування жіночих (про)гімназій та їх фінансова стійкість були під загрозою. Діловодний дискурс виявив гетерогенність імперського простору в Україні: поряд з (не)прихованим антисемітизмом чиновників, наявні раціональні оцінки, нейтральні голоси та лаконічне заперечення обмежувальних ініціатив.

Керівники, які виступили проти *numerus clausus*, аргументували рішення не толерантністю до єврейських учениць, а логікою преференційного утилітаризму, за якою результати економічної раціональності гімназійного навчання єврейок відповідали поточним запитам освітніх закладів. Вочевидь, рамка локальної шкільної політики на конкретному ґрунті набувала не (с)тільки ідеологічного наповнення, скільки практичних важелів і фінансово-господарських інтересів. Як результат, постав управлінський підхід «умовної інклюзії» доньок євреїв, що поєднував декларативну підтримку *numerus clausus* із практичними спробами їх оптимізації.

Думку, що історія єврейського містечка є невилучним складником української минувшини⁸⁴, доповнюємо тезою, що жіноча освіта має в основі розвитку зацікавлених єврейських батьків і доньок, які виявили значну суб'єктність у міському модерному просторі. Економічна реальність жіночої школи частково стримувала антисемітизм імперського чиновництва в Україні, але не усувала

⁸² Ibid. Арк. 21.

⁸³ Ibid. Арк. 38-38зв.

⁸⁴ Петровський-Штерн Й. Штетл... С. XII.

його з глибин ментальності. Попри те, що тільки окремі формували відверту ворожість, більшість керівників через упереджені дискурсивні практики конструювали образ єврейських учениць як «чужих» і «загрозливих» для освітнього середовища. Механізм інтеграції єврейок до жіночих (про)гімназій схвалювали через практики квотування, дисциплінування та субординації.

У дискурсі посадовців жіноча (про)гімназія виконувала функцію цивілізаційного агента з чіткими завданнями культурної колонізації «Іншого» через зросійщення. Єврейських учениць розглядали як провідників змін у власних родині і релігійних громадах, через яких сподівалися впроваджувати імперський культурний код. Відтак, гімназійна освіта з особистого капіталу здобувачок перетворювалася на інструмент макрополітики влади, що поєднувала контроль над гендерними ролями, культурною ідентичністю та імперською лояльністю.

REFERENCES

- Avrutin, E.M.** (2010). *Jews and the imperial state: identification politics in tsarist Russia*. Ithaca; London: Cornell University Press [in English].
- Bemporad, E., & Dynner, G.** (2020). Introduction: Jewish Women in Modern Eastern and East Central Europe. *Jewish History*, 33 (1/2), 1-6. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10835-019-09343-1> [in English].
- Drach, O.** (2021). "Childhood Left the Brightest Memories": Early Years Described in the Autobiographies of Jewish Female Students in the Early 20th Century. *Scripta Judaica Cracoviensia*, 19, 43-64. DOI: <https://doi.org/10.4467/20843925SJ.21.004.16413> [in English].
- Drach, O.** (2022). "Efforts and labour defeat all resistance": autobiographies of Jewish female students of the early twentieth century about the path to higher medical education in the Russian Empire. *Journal of Modern Jewish Studies*, (4) 22, 379-399. DOI: <https://doi.org/10.1080/14725886.2022.2044727> [in English].
- Drach, O.** (2022). The behavior of students as a social and educational tool: on the basis on the materials of the Warsaw women's progymnasium at the beginning of the 20th century. *Kyiv Historical Studies*, 2 (15), 38-47. DOI: <https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.24> [in Ukrainian].
- Drach, O., & Babak, O.** (2024). Gymnasium Education According to the Autobiographies of Jewish Girls in Ukraine in the late 19th and early 20th centuries: Motivation, Accessibility, Significance. *Eminak*, 2 (46), 254-274. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2024.2\(46\).716](https://doi.org/10.33782/eminak2024.2(46).716) [in Ukrainian].
- Haliv, M.** (2018). The national policies of the Russian and Austro-Hungarian empires' in Volhynia and Galicia (at the beginning of the XX century): a comparative analysis. *East European Historical Bulletin*, 7, 65-74. DOI: <https://doi.org/10.24919/2519-058x.7.131212> [in English].
- Ivanenko, O.** (2019). The Jewish community and the development of education in the Kyiv educational district in the early 20th century. *Mizhnarodni зв'язky Ukrainy: naukovi poshuky i znakhidky*, 28 (5), 45-79 [in Ukrainian].
- Kharchenko, A.** (2022). Jews in the Russian Empire: what did the imperial authorities know about their subjects? *City: History, Culture, Society*, 14, 65-74 DOI: <https://doi.org/10.15407/mics2022.02.065> [in Ukrainian].
- Kharchenko, A.** (2023). The colonial project of the empire: the Romanov state and its Jewish subjects. *Intermarum: history, policy, culture*, 13, 50-66. DOI: <https://doi.org/10.35433/history.112056> [in Ukrainian].
- Khiterer, V.** (2016). *Jewish City or Inferno of Russian Israel? A History of the Jews in Kiev before February 1917*. Boston: Academic Studies Press [in English].
- Khiterer, V.** (2018). How Jews Gained Their Education in Kiev, 1860-1917. In **Adler, E.R., & Polonsky, A.** (Eds.). *Polin: Studies in Polish Jewry: Jewish Education in Eastern Europe*, 30 (1), 155-179. DOI: <https://doi.org/10.3828/polin.2018.30.155> [in English].
- Kistiakivskyi, O.F.** (1995). *Diary (1874-1885). Vol. 2. (1880-1885)*. Kyiv: Naukova Dumka [in Russian].
- Magochii, P.-R., & Petrovsky-Shtern, Y.** (2018). *Jews and Ukrainians: A millennium of co-existence*. Uzhhorod: Vyd-vo Valeriia Padiaka [in Ukrainian].
- Manekin, R.** (2020). From Anna Kluger to Sarah Schenirer: Women's Education in Kraków and Its Discontents. *Jewish History*, 33 (1/2), 29-59. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10835-019-09348-w> [in English].

- Meir, N.** (2016). *Kiev Jewish metropolis: A history, 1859-1914*. Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
- Nathan, B.** (2002). *Beyond the Pale: The Jewish Encounter with Late Imperial Russia*. Berkeley: University of California Press. DOI: <https://doi.org/10.1525/9780520931299> [in English].
- Petrovsky-Shtern, Y.** (2019). *The Golden Age of Shtetl: A New History of Jewish Life in East Europe*. Kyiv: Kritika [in Ukrainian].
- Piller, O.** (1888). *Results of female education in Russia and its objectives*. Sankt-Peterburg: Tip. Trenke i Fyusno [in Russian].
- Polonsky, A.** (2010). Jewish spaces: shtetls and towns in th nineteenth century. In *The Jews in Poland and Russia: Volume II: 1881 to 1914* (pp.162-211). Liverpool University Press. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctvv41868.14> [in English].
- Rodevich, M. (Comp.)** (1884). *Collection of current decrees and orders for girls' gymnasiums and progymnasiums of the Ministry of Public Education*. Sankt-Peterburg: Tip. M.A. Khana [in Russian].
- Roienko, S.O.** (2023). Role of private educational institutions in the development of Jewish education (19th – early 20th century). *Naukovi zapysky. Serii: Pedahohichni nauky*, 209, 407-412. DOI: <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2022-1-209-407-412> [in Ukrainian].
- Shandra, V.S.** (2015). Language as a means of forming national identity. In **Boryak, G. (Ed.)**, *Ukrainian identity and the language issue in the Russian Empire: an attempt at state regulation*. (pp. VII-XXXVIII). Kyiv: TOV «Vydavnytstvo “Klio”» [in Ukrainian].
- Schainker, E.R.** (2019). A Grass Widow in Odessa: Gender and Jewish Law on the Russian Frontier. *The Jewish Quarterly Review*, 109 (2), 233-264. DOI: <https://www.jstor.org/stable/26661656> [in English].
- Thompson, E.** (2022). *Imperial Knowledge: Russian Literature and Colonialism*. Kyiv: Vyd-vo Solomiï Pavlychko «Osnovy» [in Ukrainian].
- Vasiutynska, Ye.A.** (2023). *Development of Jewish education in Yelisavetgrad region (second half of the 19th – beginning of the 20th century)*. (PhD thesis). Kropyvnytskyi [in Ukrainian].
- Venherska, V.O.** (2017). Ukrainians and Jews: How Empires Cultivated Anti-Semitism and Ukrainophobia. *Zaporizki yevreiski chytannia*. Dnipro: Instytut «Tkuma», 13-20 [in Ukrainian].
- Werth, P.W.** (2007). Imperiology and religion: Some thoughts on a research agenda. In **Matsuzato, K. (Ed.)**, *Imperiology: From empirical knowledge to discussing the Russian Empire* (pp. 51-67). Sapporo: Slavic Research Center, Hokkaido University [in English].

Надійшла до редакції / Received: 10.11.2025

Схвалено до друку / Accepted: 29.06.2026